

О. В. Нарушевич

**ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ СПОНУКАННЯ В ЕПІСТОЛЯРІЇ
ТА ХУДОЖНІЙ ТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
(ПРАГМАЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ)**

У пропонованій статті ми досліджуємо засоби вираження спонукальності на матеріалі епістолярія та художніх творів Лесі Українки. Спонукальні висловлення аналізуються нами з позицій функціонально-семантичного підходу до мовних явищ і з позицій теорії мовленнєвого впливу. Особливістю теорії мовленнєвого впливу (або прагмалінгвістики) є підхід до висловлення як способу досягнення людиною певної мети, вербального управління людською поведінкою.

Прагмалінгвістика як частина теорії мовленнєвої комунікації має функціональну основу, тому природно, що прагмалінгвістичні одиниці також ґрунтуються на функціональній основі і знаходяться у прямій кореляції з мовними одиницями-конституентами функціонально-семантичних полів [1:106]. Мовні засоби, які виражають спонукання, під кутом зору системно-структурної організації становлять функціонально-семантичне поле (ФСП) спонукальності.

Аналіз листів письменниці, її поезії, прози та драматургії засвідчує, що в них дуже часто виражаються ситуації наказу, вимоги, прохання, пропозиції, поради і запрошення, тобто ті, що природно виникають у людських стосунках. Передані в цих ситуаціях волевиявлення за граматичною термінологією належать до

функцій поля спонукальності. Функція спонукальності є одним із різновидів прагматичної функції мови [1:44], а ФСП спонукальності разом із деякими іншими полями входять як підсистеми до прагматичного поля, що являє собою велику функціональну мовну систему [1: 50].

Слід зазначити: характерною особливістю спонукальних висловлень є те, що для розуміння їх змісту та визначення їх експресивності, тобто правильного трактування переданих ними спонукальних функцій, важливими є контекстуальні умови. Нині в мовознавчій науці існують два поняття контексту: 1) вузьке, яке має на увазі власне лінгвістичний контекст, що обмежується рамками суто мовного втілення змісту комунікації (інтралінгвістичний контекст); 2) широке поняття контексту, яке включає в себе всі чинники, що супроводжують вербальну комунікацію, всю сукупність реальних умов, у яких вона відбувається [2:38].

Порівняно молода галузь українського мовознавства прагмалінгвістика враховує як інтралінгвістичні, так і екстралінгвістичні контекстні чинники мовленнєвого впливу в процесі мовного спілкування. Адже в деяких випадках правильне розуміння комунікативно-прагматичного змісту спонукального висловлення можливе лише за врахування типу ситуації (інституційна чи неформальна), в якій відбувається мовлення, відношень між учасниками комунікативного акту (це можуть бути відношення соціальної субординації, специфічні якості і відношення типу продавець і покупець, хазяїн і гість, мати і дочка тощо, фахові, вікові відношення), конвенціональних настанов (правил), які визначають соціально можливі дії комунікантів. Також беруться до уваги паралінгвістичні характеристики: міміка, жести, некодифікована фонація (сміх, шепіт, крик, інтонація обурення і т. п.). Отже, значної уваги ми будемо надавати з'ясуванню ролі контексту у вираженні функцій спонукальності.

Здійснений нами аналіз мовних конструкцій в листах і художніх творах Лесі Українки показує, що для вираження прохання, наприклад, найчастіше використовуються висловлення з дієслівними формами 2-ї особи наказового способу. В ситуації прохання природним є вживання усталених показників увічливості. Слід підкреслити, що у творчості Лесі Українки спостерігаємо їх вели-

ке розмаїття: *будь ласка, будьте ласкаві, будьте добрі, як ваша ласка, з ласки вашої, бога для, на бога*. Наприклад: (Острожсин) *Заграйте що-небудь, як ваша ласка* [3:III:15]; *Коли дістати можна сі книжки без великого клопоту (може, Черняхівські дадуть, мабуть, у їх є), то приїліть, бога для, а я обов'язуюся вернути, кому й коли скажете* [3:XII:382].

У спонукальних висловленнях при вираженні прохання письменника нерідко вживає здрібніло-пестливу лексику, що надає формі прохання шляхетної витонченості, особливої довірливості до адресата: *Зробіте мені безмірно велику послугу, коли відповісте швиденько на се моє питання* [3:XII:83]; *Напиши ж хуленько* [3:XII:225].

Конструкції з формами 2-ї особи наказового способу застосовуються у творах письменниці і для вираження наказу, вимоги, пропозиції та її семантичних варіантів — поради і запрошення. Наведемо приклади. **Наказ:** — *Поклади на столі, — мовив князь, не глянувши на той лист* [3:VII:58]; (Олімпіада Іванівна) *Ідіть за мною* [3:III:26]; **вимога:** — *Я тобі кажу, покинь, покинь мою річ!* [3:VII:101]; **пропозиція:** — *Конспект лекції на завтра; от візьміть, коли хочете, ви ж, певне, теж студентка?* [3:VII:139]; **порада:** *Коли надумаєшся їхати до Львова на різдво, то починай заходи про се заздалегідь, щоб тебе не затримали з паспортом тощо* [3:XI:288]; **запрошення:** *Ей, приїздіть, панно Ольго, знов до мене, та будемо собі знов *szare godziny*¹ справляти!* [3:XI:143].

Для вираження функції пропозиції у спонукальному висловленні тоді, коли мовець також має брати участь у виконанні дії, до якої він спонукає адресата, використовується форма 1-ї особи множини наказового способу: — *Ну, не хочете ходити, — поїдьмо човном, сьогодні вітрець, під вітрилами було б чудово!* [3:VII:175]; (Дон Жуан) *Втікаймо вкупі!* [4:VI:136].

Тут доречно зауважити, що конструкції з формами наказового способу мають чітко виражену прагматичну цілеспрямованість, тобто є експліцитно-прагматичними. Вони спеціально призначені для передачі прямого спонукування і регулярно функціонують у мовленні.

¹ Сутінки (польск.) — Ред.

Як уже зазначалося, у вираженні функцій спонукальності важливу допоміжну роль відіграють засоби лінгвістичного контексту. Так, для передачі поради разом із дієсловом у формі 2-ї особи наказового способу часто використовують слова *краще, ліпше, найкраще*. Якщо дієсловом у формі наказового способу мовець спонукає адресата до дії, то словами *краще, ліпше, найкраще* він підкреслює, що саме така дія є доцільною в даній ситуації. Наприклад:

а) *Коли ж вийде, що приїдете поночі і ти схочеш спинитись в готелі, то найкраще заїзди в Hotel de Rome¹, там дешевше, 8-10 trs. пансіон з одного і недалеко від нас [3:XII:23].*

б) *Краще йди в темний гай у зелений розмай
Або в поле, де вітер гуляє,
На дозвіллі із лихом собі розмовляй,
Можє, там його вітром розмає [3:I:66].*

Контекстуальними показниками функції пропозиції у спонукальних висловленнях можуть виступати частка *ось* або сполучення слів *знаєте що (знаєш що)*, коли вони стоять перед дієсловом у формі наказового способу. Ці елементи контексту виконують у спонукальному висловленні декілька функцій: акцентують увагу адресата на дії, вираженій імперативом, пом'якшують спонукування і служать для адресата свого роду сигналом того, що йому буде зараз висловлено саме пропозицію, а не якийсь інший різновид спонукування. Наведемо приклади з розглянутих нами творів письменниці: (Марція) *Я ще з конвалії тут маю ліки. **Ось випий**, се на серце дуже добре [3:V:195]; — А ти, Дарко, **знаєш що?** Ти от увечері **прийди**, так коли-небудь, ну, може, й сьогодні, то я тобі ту спідницю дам, мамця pozwoliť [3:VII:228].*

Категоричне спонукування може супроводжуватися такими вставними компонентами, як *чуєш (чуєте), кому кажуть, кажу, кому кажу і т. ін.*, що роблять спонукування до дії більш експресивним і безапеляційним. Вживання цих слів та сполучень слів характерне для ситуації вимоги: — **Чуєте! поставте!** — гукнула вона хриплим спотвореним голосом. — *Чуєте, що я кажу? Поставте статуетку!* [3:VII:101]; (Олімпіада Іванівна) *Не треба, не треба вашої*

¹ ОТЕЛЬ де Ром (“Римський готель”) — франц. — Ред.

музики, тільки сього бракує! Ну, *гетьте, кому я кажу?* [3:III:25]. Контекстуальними показниками функції вимоги є також прислівники-інтенсифікатори дії типу *негайно, зараз (же), швидше: (Хуса) А в кого ж їх просити? Може, бігти десь по сусідах позичати? Зараз іди до матері!* [3:V:182].

У зв'язку з тим, що висловлення з формами 2-ї особи наказового способу здатні передавати різні функції спонукальності, в ситуаціях, коли виникає необхідність чітко конкретизувати різновид волевиявлення, вдаються до конструкцій з перформативними дієсловами типу *наказувати, просити, благодати, запрошувати, радити* тощо. Дослідження показали, що в епістолярії та художніх творах Лесі Українки речення з перформативними дієсловами досить поширені: *(Командор) Я вам наказую мовчати* [3:VI:135]; *Дуже прошу, переішліть* мого листа п. Кобилянській, Ви, певне, знаєте її адресу [3:XI:104]; *Спасибі за бібліографію; з приводу неї раджу не споминати* усіх статей з періодичних видань, так — *пам'ятаєте?* — я і раніше радила [3:X:319].

Тут потрібно зазначити, що перформативні дієслова не тільки диференціюють функції спонукальності, а й у деяких випадках збільшують прагматичну силу спонукальної конструкції з імперативом. Так, наявність у висловленні дієслів *благодати, молити* вказує на залежність мовця від волі адресата, і вживання цих дієслів у ситуації прохання покликане посилювати вплив на слухача з метою досягнення запланованого прагматичного ефекту: *(Альбіна) Молю! благодаяю! не дивись!* [3:VI:64]; *(Груїчева) Ідіть до нього, ідіть, благодаяю вас!* [3:III:96].

Розглянуті тексти також засвідчують, що семантичними конкретизаторами (маркерами), які прямо вказують на різновид спонукування, часто виступають іменники *прохання, просьба, порада, рада*, вживані у спонукальних висловленнях. Наведемо деякі приклади з листів письменниці: *Тепер у мене прохання до тебе і до нього: якщо були які рецензії де на "Лісову пісню" або, може, будуть на "Камінного господаря", то, будьте добрі, зберіть їх для мене* [3:XII:413]; *Тепер дозволь тобі дати раду: якщо будеш їхати сюди до Нового року, то бери таки добре теплу одежу, бо на морі тепер "різно буває", взагалі тепер сезон для подорожі в Крим поганий, тепер ще як-небудь, а в декабрі, кажуть, гірше буває* [3:X:388].

Делікатно, ненав'язливо звучать прохання та пропозиція, виражені в листах та художніх творах Лесі Українки питальними конструкціями. Наведемо приклади. **Прохання:** *Чи не можна б скільки примірників видрукувати на тонкому папері?* [3:XI:136]; *Я маю, Галюнько, до тебе прохання: чи дозволиш послати на твою адресу трохи книжок та паперів звичайною бандеролею?* [3:XII:439]; — *Мамо, нема ще юшки?* [3:VII:41]; **пропозиція:** *(Острожин) Помогти що-небудь?* [3:III:101]; *А Вашу замітку чому не спробуєте дати до "Молодої України"?* [3:XII:27]; — *Софійко, там пан Шпачинський приїхав. Може, вийдеш?* [3:VII:66]; — *Вибачайте, пані, мені здається, що вам недобре? Може, води?* — *озвався голос панича сусіда* [3:VII:84].

Можливість транспозиції питальних речень у спонукальні пояснюється, по-перше, певною їх схожістю в тому розумінні, що й ті й інші вимагають реакції у відповідь з боку адресата, по-друге, тим, що питальні речення надають адресатові зручну можливість відмови.

Подібно до питально-спонукальних речень високим ступенем мовленнєвої етикетності відзначаються спонукальні конструкції з формами умовного способу. У досліджуваному нами матеріалі зафіксовано вживання речень з цими дієслівними формами для передачі прохання і поради: *Давно вже я нічого не чула за тьотю Сашу і інших родичів, може б ти мені написала* [3:XII:225]; *(Олімпіада Іванівна) Любочко, ти б пішла одпочила, у тебе ж голова болить!* [3:III:92].

Досить поширена в листах Лесі Українки і така спонукальна конструкція для вираження прохання в тактовній формі: будьте ласкаві + інфінітив (каузована дія виражається лексичним значенням інфінітива): *Будьте ласкаві передати мамі посилку і листа до неї* [3:XII:403].

Як відомо, в ситуації спонукування до дії нерідко послуговуються звертанням, яке допомагає встановити контакт із слухачем, а також забезпечує активізацію уваги слухача на тій дії, до якої його спонукає мовець. Звертання, яке виражає емоційну оцінку, будучи введеним у спонукальну конструкцію, може робити спонукування більш категоричним або, навпаки, пом'якшувати його в залежності від характеру емоційної оцінки, яка міститься у слові (спо-

лученні слів), що входить до складу звертання. Дослідження показали, що використання в ситуаціях прохання звертань у формі з позитивним емоційним забарвленням покликане оптимізувати мовленнєвий вплив на адресата, забезпечити потрібну мовцеві реакцію адресата на каузовану дію: *Лілеєнько, любая, золотая, напиши мені хоч слово!* [3:ХІІ:423]; — *Пані моя, голубочко моя! Порятуйте мене, бідну, порятуйте хоч ви!* [3:VІІ:110]. Ці яскраві приклади демонструють, як завдяки звертанням посилюється прагматичність усього висловлення в цілому аж до переростання ситуації прохання в ситуацію упрощування чи благання.

Наведені приклади також засвідчують, що одним із додаткових контекстуальних показників посиленого варіанту прохання може виступати частка хоч. Здатність її виконувати роль інтенсифікатора функції прохання зумовлена тим, що ця частка має обмежувально-видільний відтінок.

Істотну роль у передачі і сприйнятті змісту висловлення, його експресивності, крім мовленнєвої форми вираження спонування, відіграють екстралінгвістичні контекстні фактори. Продемонструємо це на епізодах з творів письменниці.

1. У драмі "Блакитна троянда" так змальовується одна з мовленнєвих ситуацій — прохання (в даному випадку жінка звертається до колишньої нареченої її сина):

Груїчева (падає перед нею на коліна):

Я вас ненавиджу, я вас убити хотіла б, але я все для вас зроблю, тільки ідіть! Ідіть до нього!

Любов простягає до неї руки, хоче здійняти її, вона ловить руки і цілує їх.

Ідіть, коли у вас є серце, він умирає [3:ІІІ:96].

Такі паралінгвістичні засоби як "падає перед нею на коліна", "ловить руки і цілує їх" надають проханню додаткового відтінку — підвищеної експресивності, емоційної напруги. Завдяки цьому функція прохання переростає у свій посилений варіант — благання.

2. Уривок з оповідання "Приязнь":

І на цей раз Мартоха через Гапку передала свій головний хатній обов'язок Дарці (знов-таки минаючи засватану Ярину), промовивши лагідніше, ніж звичайно:

— *Дарусю, витягни там з печі товкмача... Ага слухай, там десь від учора кришку горілки зосталося, то подай батькові.*

Хоч на перше сприйняття в цій ситуації, здавалося б, висловлюється прохання, та екстралінгвістичний контекст (явна залежність тут неповнолітньої доньки від матері), безумовно, свідчить про ситуацію наказу.

Аналіз засобів вираження спонукальності у творах Лесі Українки засвідчує, що вибір тієї чи іншої вербальної форми вираження спонукальної інтенції визначається ступенем прагматичної ефективності цієї форми, тобто в певній ситуації мовлення суб'єкт волевиявлення віддає перевагу таким мовним засобам, які відзначаються найбільшою комунікативною експресивністю. Так, наприклад, широке вживання в ситуаціях прохання і пропозиції транспонованих у спонукальні питальних конструкцій, речень з формами умовного способу зумовлено високим ступенем їх мовленнєвої етикетності. Введення у спонукальні речення певних часток, прислівників, вставних слів та виразів, слів з емоційним забарвленням пояснюється їх потенційними прагматичними властивостями. Ці лексико-семантичні засоби лінгвістичного контексту відіграють суттєву допоміжну роль у передачі різних відтінків спонукування. Дослідження також показали, що для здійснення комунікативної мети у ситуаціях спонукування мовець нерідко використовує як допоміжні паралінгвістичні засоби. Ці засоби порівняно з вербальними (граматичними, лексичними) якнайточніше передають емоційну характеристику повідомлюваного, конкретизують різновид волевиявлення.

Підсумовуючи, робимо тут висновок, що майстерне використання Лесею Українкою різноманітних вербальних та невербальних засобів вираження спонукування допомагає їй досягати бажаної експресивності висловлення думки, високої художності творів, впливу їх на читача.

1. **Киселева Л. А.** Вопросы теории речевого воздействия. — Л., 1978.
2. **Колшанский Г. В.** Контекстная семантика. — М., 1980.
3. **Українка Леся.** Зібрання творів: У 12 т. — К., 1975-1979.